
ЗАМША А.В.,
аспірант, Інститут спеціальної
педагогіки,
Національна академія
педагогічних наук України,
м. Київ

ПОНЯТТЯ ТА СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПІДЛІТКІВ З ПОРУШЕННЯМИ СЛУХУ

На основі здійсненого теоретичного аналізу визначено психологічний зміст поняття «інтелектуальний потенціал» як динамічно організоване, складно структуроване особистісне утворення інтелектуальних можливостей та ресурсів, що реалізується в діяльності суб'єкта, спрямованої на ефективне вирішення різноманітних життєвих проблем. В структурі інтелектуального потенціалу виокремлено дві складові – інтелектуальну та особистісну, кожна з яких складається з певної кількості структурних компонентів.

Ключові слова: інтелектуальний потенціал, особистість, підлітки з порушеннями слуху.

На основе теоретического анализа определено понятие «интеллектуальный потенциал» как динамичное сложно структурированное личностное образование из интеллектуальных способностей и ресурсов, которое реализуется в деятельности субъекта, направленной на эффективное решение разнообразных жизненных проблем. В структуре интеллектуального потенциала дифференцировано две составляющие – интеллектуальную и личностную, каждая из которых состоит из определенного числа компонентов.

Ключевые слова: интеллектуальный потенциал, личность, подростки с нарушениями слуха.

On the basis on theoretical analysis was defined of the notion of 'intellectual potential' as a dynamic complex structured personal formation of intellectual abilities and reserves, which realize in the

© Замша А.В., 2014

personalities activities for effective solution of various life problems. In the structure of the intellectual potential was differentiated of two components: 'intellectual' and 'personal', each of which consists of some number of components.

Key words: *intellectual potential, personality, adolescents with hearing impairments.*

Актуальність дослідження. Сучасному суспільству притаманні інтенсивні соціально-економічні зміни, зростання інформаційного навантаження на людину, активні темпи науково-технічного прогресу, що створює особливі умови соціалізації та вимоги до рівня розвитку особистості. Пошуки шляхів підвищення ефективності соціальної адаптації зумовлюють зростання наукового інтересу до вивчення феномену інтелектуального потенціалу особистості. Позаяк, рівень сформованості інтелектуального потенціалу є показником успішності соціальної адаптації особистості до умов життєдіяльності.

Особливого значення набуває вивчення особливостей інтелектуального потенціалу людей з порушеннями слуху, сам факт якого зумовлює якісну специфіку процесу соціальної адаптації цієї категорії людей (Т. Богданова, Т. Григор'єва, К. Коровін, О. Кукушкіна, Т. Розанова, І. Соловійов, Л. Тигранова, Л. Фомічова, А. Хохлова, Ж. Шиф, Ю. Щурова, Н. Яшкова, J. Braden, W. Frohn, H. Furth, M. Marschark, H. Myklebust, P. Oleron, J. Rosenstein, M. Temlin, W. Watts та ін.) [2, 9]. Варто зазначити, що порушення слуху безпосередньо не викликає якісних особливостей інтелектуального потенціалу нечуючих, однак, створює особливі умови в яких відбувається формування вищих психічних функцій (сприймання, мовлення, мислення та ін.), розвиток яких зумовлений передусім соціокультурним впливом оточення і

які виступають в якості операційних механізмів інтелектуального потенціалу особистості.

Актуальність вивчення особливостей інтелектуального потенціалу саме підлітків, зумовлена специфікою змін, що відбуваються в інтелектуальній сфері особистості в цей період. Дослідження Т. Богданової, Г. Коровіна, Л. Тигранової та ін. виявили, що саме в підлітковому віці затримка в інтелектуальному розвитку нечуючих порівняно з чуючими однолітками стає особливо помітною, і загалом складає від трьох до п'яти років [2]. Важливо також зазначити, що без спеціально організованого корекційного та розвивального впливу ця затримка не зникає. Відтак, уповільнені темпи формування інтелектуального потенціалу особистості викликають якісну специфіку і соціального розвитку нечуючих.

Проблема інтелектуального потенціалу останніми десятиліттями широко розробляється в сучасній психології (Б. Анан'єв, В. Андрєєва, Л. Баранова, М. Дворяшина, Л. Головей, Є. Степанова, А. Крилов, Н. Кудрявцева, О. Пісоцький, Я. Петрова, В. Подтакуй, А. Седунова, Д. Ушаков та ін.) [1, 3 –8]. Однак, досі не сформульовано загальноновизнаного тлумачення поняття «інтелектуальний потенціал», не розроблено концептуальне підґрунтя для опису психологічної природи цього явища, невидначено детермінанти формування та специфіку його функціонування.

С. Маха зауважує, що формування та функціонування інтелектуально-

го потенціалу на кожному віковому етапі має свою специфіку. В підлітковому віці специфіка формування інтелектуального потенціалу залежить від трьох факторів: дозрівання мозку як матеріального субстрату психічних функцій; формування основних когнітивних новоутворень та перерозподілу функцій між підструктурами в загальній структурі інтелекту; формування особистісних новоутворень, що активізують, впливають на функціонування та розвивають інтелектуальні можливості людини (Б. Ананьєв, В. Подтакуй, А. Седунова та ін.) [4, 6, 7].

Невизначеність концептуальних засад інтелектуального потенціалу як феномену з одного боку, та актуальність проведення досліджень цієї проблеми – з іншого, зумовлює необхідність проведення теоретичного аналізу сучасних досліджень. Звідси, метою статті є визначення психологічної сутності поняття «інтелектуальний потенціал».

Аналіз літературних джерел з проблеми свідчить, що на сучасному етапі досліджень диференціація понять «інтелектуальний потенціал» та найбільш близького до нього поняття – «інтелект» не проведена. Погляди вчених на співвідношення цих понять є дискусійними та інколи відрізняються діаметрально. Загалом, доцільно виокремити декілька основних позицій, яких дотримуються вчені в питанні співвідношення понять «інтелект» та «інтелектуальний потенціал», які є суперечливими у тлумаченні, а подекуди взаємовиключаючими:

- ототожнення понять (С. Вовкович, Д. Зубов, В. Петренко та ін.), прикладом цієї позиції є визначення «інтелектуального потенціалу» як складного психологічного явища, взаємопов'язаних між собою якісних компонентів інтелекту, що утворюють структуру і несуть відбиток специфіки провідної діяльності (П. Грищенко) [3, 4];

- поняття «інтелект» є ширшим за

змістом, ніж поняття «інтелектуальний потенціал» (А. Гапоненко, О. Пісоцький та ін.). Зокрема, А. Седунова, тлумачить поняття «інтелектуальний потенціал» як інтелектуальні властивості, що вже сформовані, а відтак, можуть бути реалізовані в діяльності. Натомість, «інтелект» містить як сформовані інтелектуальні властивості, так і функціональні можливості розвитку інтелектуальних здібностей [5, 7];

поняття «інтелектуальний потенціал» є ширшим, ніж поняття «інтелект» (С. Маха, В. Подтакуй та ін.), зокрема, В. Подтакуй зазначає, що поняття «інтелектуальний потенціал» включає як реалізовані інтелектуальні можливості, так і нереалізовані резерви, натомість, «інтелект» відображає лише реалізовані інтелектуальні можливості [6];

поняття «інтелект» та «інтелектуальний потенціал» відображають відмінні за змістом явища, а відтак неможливо їх співвідносити з позиції «частина – ціле» (Б. Ананьєв, Л. Головей, А. Крилов, Н. Кудрявцева, та ін.) [1, 4]. Поняття «інтелект» тлумачиться як багаторівневе інтегральне психічне утворення пізнавальних процесів, натомість, інтелектуальний потенціал – як функціональну систему інтелектуальних можливостей, що проявляється в інтелектуальній діяльності суб'єкта. Відтак, «інтелект» репрезентує структуру інтелектуальних здібностей особистості, натомість, поняття «інтелектуальний потенціал» відображає процесуальний динамічний аспект застосування інтелектуальних ресурсів.

Існування кількох суперечливих позицій щодо співвідношення понять «інтелект» та «інтелектуальний потенціал», призводить до неоднозначних висновків і не дає достатнього підґрунтя для визначення сутності поняття «інтелектуальний потенціал». Звідси, доцільно здійснити пошук інших шляхів для розкриття психологічного змісту цього терміну.

Одним із шляхів вирішення цієї проблеми є аналіз понять «інтелект» та «потенціал» як складових інтелектуального потенціалу.

Поняття «інтелект» є одним із дискусійних в сучасній психології, оскільки існує численна низка різних теоретико-методологічних підходів до тлумачення цього поняття. Не зупиняючись детально на цих підходах, в найбільш загальному вигляді, поняття «інтелект» тлумачать як здатність психіки людини до пізнання (Д. Ушаков) [8].

Слово «потенціал» походить з грецької й означає можливість, ресурс. В психології поняття «потенціал» тлумачиться як наявність невикористаних психічних ресурсів та прихованих можливостей, що можуть бути актуалізовані за певних умов (В. Зінченко, Г. Костюк, Б. Ломов, С. Максименко, С. Маха, В. Мясіщев та ін.) [4]. Звідси, потенціал виступає в якості своєрідної готовності до здійснення певних дій, що за певних умов може реалізуватись у відповідний вид активності. Таким чином, вивчення інтелектуальних здібностей особистості за використанням поняття «потенціал» дає змогу підкреслити динамічну природу цього феномену. Динамічний аспект розгляду поняття «інтелектуальний потенціал» дає можливість підкреслити, що ефективність функціонування системи інтелектуальних ресурсів проявляється в часі, а рівень інтелектуального потенціалу є змінюваною характеристикою й не може вважатися як такий, що є раз і назавжди досягнутим.

Узагальнюючи зазначене, доцільно виокремити декілька важливих аспектів у вивченні психологічного змісту поняття «інтелектуальний потенціал», серед них: а) динамічність формування та функціонування інтелектуального потенціалу; б) в не актуалізованому стані інтелектуальний потенціал проявляються у формі інтелектуальної готовності особистості до здійснення успішної інтелектуаль-

ної діяльності, що може виступати як самостійна діяльність, так і бути психічною основою для певної практичної діяльності.

Зокрема, такі аспекти враховуються в тлумаченні поняття запропонованому Є. Рибалко, за яким «інтелектуальний потенціал» є як здатності (готовності) до здійснення успішної інтелектуальної діяльності [4]. Схоже визначення є у Д. Зубова, який тлумачить поняття «інтелектуальний потенціал» як готовність до реалізації ефективної інтелектуально-практичної діяльності [3].

Кожен з дослідників проблеми інтелектуального потенціалу в тлумаченні цього поняття визначає власні акценти. Зокрема, Н. Кудрявцева підкреслює роль свідомості, визначаючи інтелектуальний потенціал як цілісну динамічну самоорганізовану та саморегульовану систему когнітивних процесів, що включена у взаємодію суб'єкта зі зовнішнім світом [4]. Схожої думки дотримується А. Седунова, яка визначає поняття «інтелектуальний потенціал» як цілісну інтегровану систему інтелектуальних ресурсів особистості, що свідомо реалізується в діяльності, виникає та формується на основі спадково закріплених та вроджених анатомо-фізіологічних особливостей мозку та нервової системи (задатків) під впливом нейрофізіологічних, соціокультурних, особистісних, професійно-діяльнісних факторів [7]. Натомість, С. Маха розглядає інтелектуальний потенціал в контексті розвитку, позаяк вчений тлумачить це явище як систему психічних властивостей та механізмів, що визначають прогресивні зміни інтелекту (рушійні сили його розвитку). Існуючі тлумачення поняття «інтелектуальний потенціал» є досить суперечливими, часто ототожнюють це явище з іншими, розмиваючи межі власне інтелектуального потенціалу, а часом ставить під питання саме існування даного феномену. Таким чином, аналіз визначень поняття «інтелектуаль-

ний потенціал» не дає уявлення про його зміст. Саме тому, доцільно спробувати проаналізувати специфіку даного феномену з позиції структурних особливостей.

Інтелектуальний потенціал як психологічний феномен є цілісним утворенням, а відтак, має певну структуру. Проблема структурних особливостей інтелектуального потенціалу розглядається в роботах низки вчених, зокрема, В. Гербачевського, П. Грищенко, Д. Зубова, С. Маха, В. Подтакуй, Є. Рибалко, А. Седунової та ін. [3, 4, 6, 7], аналіз яких свідчить про доцільність виокремлення трьох основних підходів для розкриття структури інтелектуального потенціалу:

1) Виокремлення в структурі інтелектуального потенціалу виключно інтелектуальних складових. Зокрема, Д. Зубов в структурі інтелектуального потенціалу диференціює два компоненти: базовий інтелект та інтелектуальну лабільність [3]. Виокремлення базового інтелекту ототожнює інтелектуальний потенціал та інтелект. Однак, інтелект є стабільною психічною структурою організації інтелектуальних здібностей, натомість, інтелектуальний потенціал – динамічне утворення, що проявляється в успішності інтелектуальної діяльності. Штучне виокремлення лише однієї з низки інтелектуальних властивостей в якості структурного компонента – інтелектуальної лабільності, не враховує роль вродженої динаміки функціонування нервової системи індивіда, що детермінує інтелектуальну діяльність. Відповідно, низький рівень інтелектуального потенціалу має бути притаманний людині в якій менш динамічно відбувається перебіг інтелектуальних процесів, що є безпідставним, оскільки показник швидкості інтелектуального переключення не дає підстав оцінити якість результатів інтелектуальної діяльності.

2) Розгляд інтелектуального потенціалу в функціональному аспекті зумовлює виокремлення структурно-

функціональних компонентів в його структурі (А. Седунова), серед яких:

- структурно-змістовий компонент тлумачиться як інтелектуальні здібності – загальний інтелект та спеціальні здібності (вербальні, математичні, просторові, теоретичні, практичні);

- операційно-результативний компонент визначається як інтелектуальна активність особистості, що виражається в стильових характеристиках інтелектуальної діяльності та рівні інтелектуальної продуктивності;

- регулятивно-оціночний компонент тлумачиться як механізми регуляції процесів переробки інформації, що визначається саморегулятивними та мотиваційними характеристиками особистості, її уявленнями про власні інтелектуальні ресурси [7].

Зазначені компоненти представляють процесуальні особливості функціонування інтелектуального потенціалу, однак, не дають уявлення про межі власне інтелектуального потенціалу порівняно з іншими особистісними явищами.

3) В структурі інтелектуального потенціалу виокремлюються дві складові: інтелектуальна (або когнітивна) та особистісна (Л. Головей, П. Грищенко, А. Крилов, Н. Кудрявцева, Л.Кулешової, С. Маха, В. Подтакуй, Т. Прохоренко, Є. Рибалко, Д. Ушаков та ін.). В інтелектуальній складовій вчені розрізняють – рівень розвитку структури інтелекту (С. Маха, В. Подтакуй), когнітивний стиль (В. Подтакуй, М. Холодна, R. Gardner, P. Holzman, G. Klein, G. Clauss), креативність (Д. Гілфорд, Е. Торренс, А. Матюшкін, В. Дружинін), розумову працездатність (Б. Ананьєв, В. Подтакуй). До особистісної складової вчені традиційно відносять такі компоненти як: емоційний, комунікативний (В. Подтакуй), регуляційний (П. Грищенко) та мотиваційний компоненти, (В. Гербачевський, С. Маха), риси особистості, самооцінка (В. Подтакуй).

Роль особистісного аспекту в

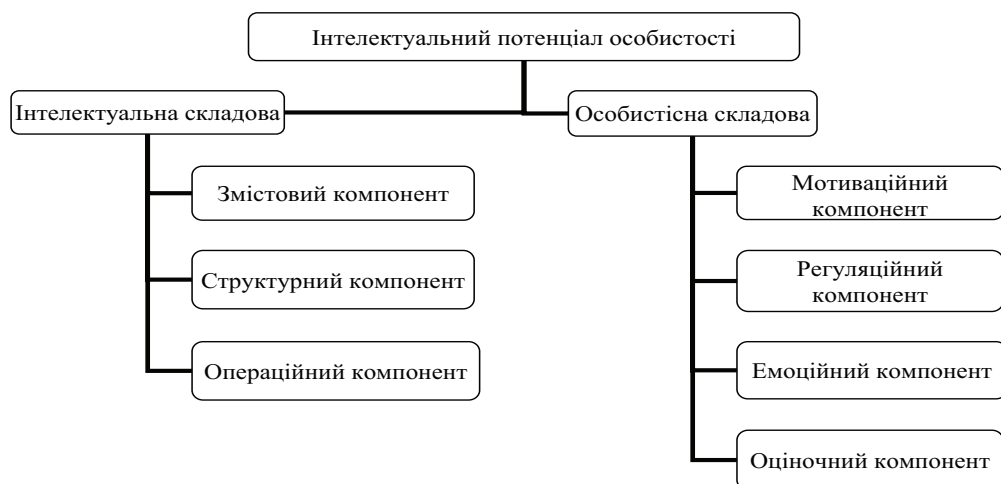

Рис. 1. Структура інтелектуального потенціалу

структурі інтелектуального потенціалу вчені тлумачать з різних позицій. Зокрема, В. Подтакуй особистісні складові розглядає виключно з позиції формування інтелектуального потенціалу, Натомість, Є. Рибалко визначає особистісну складову як функціональний фактор інтелектуального потенціалу, тобто як компонент стимулювання інтелектуальної активності [1, 3 – 8]. На нашу думку, зазначені дві позиції не суперечать, а доповнюють одне одну, й репрезентують різні рівні розгляду інтелектуального потенціалу, з одного боку – в процесуальному контексті, з іншого в онтогенетичному.

Узагальнення результатів теоретичного аналізу структурних особливостей інтелектуального потенціалу дає можливість припустити, що інтелектуальний потенціал є складною системою функціонування особистості та інтелектуальної діяльності підлітків (див. рис. 1). Специфіку інтелектуального потенціалу підлітків з порушеннями слуху складає недостатній розвиток особистісних компонентів, особливо, регуляційного, що спричиняє низьку ефективність інтелектуальної діяльності.

Інтелектуальна складова пред-

ставлена виключно інтелектуальними компонентами, які забезпечують здатність до пізнання. Змістовий компонент проявляється у загальній обізнаності особистості, що виражається у широті, обсязі та системності засвоєних знань, рівні їхньої інтегрованості в структуру світогляду особистості. Структурний компонент відображає загальну структурну організацію інтелекту, що проявляється у рівнях сформованості окремих підструктур та узгодженості їх функціонування як цілісного утворення. До основних підструктур доцільно віднести пізнавальні процеси (сприймання, пам'ять, мислення), співвідношення між рівнями їх розвитку та визначення здатності до опрацювання різної за формою інформації – образної, вербальної, абстрактної та ін. Операційний компонент інтелектуальної складової визначає стан функціонування цілісної структури інтелекту, відображає звичні для суб'єкта способи маніпулювання та організації інформації, тобто фактично виступає в якості стилю інтелектуальної активності суб'єкта.

Особистісна складова функціонування інтелектуального потенціалу складається з кількох компонентів,

що є взаємопов'язаними між собою. Мотиваційний компонент визначає функцію стимулювання інтелектуальної активності особистості. Проявляється у рівні сформованості пізнавальної потреби, як потреби в саморозвитку, та її позиції в ієрархії потреб особистості. Мотиваційний компонент як складова інтелектуальної активності проявляється у рівні домагань особистості. Стійкість пізнавальної мотивації визначає толерантність до перешкод, що виникають в інтелектуальній діяльності, а відтак визначає суб'єктивну «ціну» інтелектуального напруження.

Регуляційний компонент складається з двох показників: по-перше, з рівня сформованості рефлексії як здатності до самопізнання, що в контексті інтелектуального потенціалу проявляється у спроможності усвідомлення та осмислення ходу здійснюваної інтелектуальної активності; по-друге, з рівня розвитку свідомої саморегуляції інтелектуальної діяльності.

Емоційний компонент проявляється у суб'єктивному ставленні особистості до інтелектуальної активності загалом, та конкретної діяльності зокрема. Емоційний компонент виражається у рівні інтенсивності переживання інтелектуальних емоцій, зокрема, інтересу, що виражається в особистісних рисах (допитливості, відкритості новому досвіду тощо).

Оціночний компонент репрезентує ставлення особистості до власних інтелектуальних якостей та можливостей, це власне є самооцінка інтелектуального потенціалу.

Загалом, особистісна складова проявляється як ситуативно, залежно від конкретних умов інтелектуальної діяльності, так і в сталих особистісних рисах (цілеспрямованості, ініціативності, самостійності, допитливості та ін.), що впливають на інтелектуальну активність суб'єкта загалом.

Б. Ананьєв, А. Деркач, В. Зазикін,

Б. Ломов та ін. підкреслювали, що інтелектуальний потенціал є складовою особистості, оскільки виступає одним із її потенціалів [1, 4].

В якості особистісного утворення інтелектуальний потенціал характеризується як типологічними, так і індивідуальними особливостями. Типологічні особливості проявляються в структурі та характері взаємозв'язків між окремими компонентами інтелектуального потенціалу, що притаманна кожній людині. Д. Ушаков зазначав, що для вирішення різноманітних проблем використовуються одні й ті ж інтелектуальні механізми, зокрема, пізнавальні процеси, логічні операції тощо [8]. Індивідуальні особливості формуються в процесі соціалізації та проявляються у рівні сформованості окремих компонентів та мірі їх узгодженості між собою в цілісній структурі інтелектуального потенціалу суб'єкта, що проявляється в продуктивності інтелектуальної діяльності (Б. Ананьєв) [1].

Відтак, інтелектуальний потенціал особистості доцільно визначати як динамічно організоване, складно структуроване особистісне утворення інтелектуальних можливостей та ресурсів, що реалізується в діяльності суб'єкта, спрямованої на ефективне вирішення різноманітних життєвих проблем.

Таким чином, інтелектуальний потенціал є складним особистісними утворенням і включає інтелектуальну та особистісну складові, що в свою чергу складаються з компонентів. В структурі інтелектуальної складової виокремлено змістовий, структурний та операційний компоненти. В структурі особистісної складової розрізняються мотиваційний, регуляційний, емоційний та оціночний компоненти. Запропонована структурна організація інтелектуального потенціалу є теоретичним припущенням, що потребує подальшої експериментальної перевірки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания. – СПб.: Питер, 2001. – 272 с.
2. Богданова Т. Г. Сурдопсихология. – М. : Академия, 2002. – 224 с.
3. Зубов Д. В. Субъектность как психолого-педагогическое условие развития интеллектуального потенциала педагога дополнительного образования: дисс... канд. психол. наук: 19.00.07. – Тамбов, 2009. – 137 с.
4. Интеллектуальный потенциал человека: проблемы развития / С. В. Артамонов, Ж. А. Балакишина, Л. А. Головей и др.; под ред. А. А. Крылова, Л. А. Головей. – СПб., 2003. – 198 с.
5. Пісоцький О. П. Когнітивний стиль як чинник розвитку інтелектуального потенціалу майбутнього практичного психолога: автореф. дис.. канд. психол. наук, спеціальність 19.00.07. – К., 2007. – 23 с.
6. Подтакуй В. М. Становление интеллектуального потенциала в подростковом возрасте: дисс. ... кандидата психол. наук: 19.00.13. – СПб., 2009. – 260 с.
7. Седунова А. С. Психолого-акмеологические особенности активизации интеллектуального потенциала студентов вузов: дисс. ... кандидата психол. наук: 19.00.13. – Ульяновск, 2004. – 189 с.
8. Ушаков Д. В. Интеллект : Структурно-динамическая теория / Д. В. Ушаков. – М. : Издательство «Институт психологии РАН», 2003. – 264 с.
9. Myklebust, H. R. (1964). *The psychology of deafness: Sensory deprivation, learning, and adjustment*. NY, Grune & Stratton, Inc.